Tentenkamp van de politie bij de museumtrappen van het Nationaal Museum in Kiev, februari 2014

ERFGOED IN OORLOGSTIJD

Cultuur in het vizier

Cultuurkaalslag is van alle tijden. De kapotgeschoten Syrische cultuursteden Homs en Aleppo lijken sprekend op het verwoeste Ieper, honderd jaar terug. Toch bestaat er sinds 1954 een UNESCO-organisatie, Blue Shield, die monumenten, archeologische sites, archieven en musea mét hun onvervangbare inhoud beschermt en illegale handel in plunderkunst bestrijdt. Maar lukt dat nog wel zo goed?

Chris Reinewald

Kiev, Oekraïne, begin vorig jaar. Oproerpolitie en actievoerders bevechten elkaar op het centrale Maidan-plein: tot op de stoep van het Nationaal Museum. Binnen hadden de directrice Maria 'Masha' Zadorozhna en haar medewerkers zich opgesloten om de nagelvast opgehangen fresco's uit de collectie en het gebouw zelf te verdedigen. Zadorozhna: 'Natuurlijk was onze collectie iconen, Oekraïense barokschilderijen en vroeg-20ste-eeuwse avant-gardekunst opgeborgen, maar niet alles kunnen we verplaatsen. Er zat niets anders op dan een commandocentrum in te richten in een ontruimde tentoonstellingszaal. Een week lang sliepen we hier ook, om de beurt. Met brandblussers binnen handbereik, en met gebarricadeerde ramen tegen de rondvliegende brandbommen en verdwaalde kogels.'

'Als het buiten even rustig was, lapte iemand de ramen en dweilde de vloeren, om te voorkomen dat neerdwarrelend roet door de kieren en gaten zou neerslaan op de iconen. Onze beslissing om het museum 24 uur per dag te bewaken, was net zo spontaan als de revolutie zelf. Wat de demonstranten of de politie zouden doen, bleef onduidelijk. Nu eens leek de ene partij te 'winnen', dan weer de andere. In zo'n situatie moeten we op de zaken vooruitlopen. Als we zelf in het museum blijven, zien we tenminste wat er gebeurt en kunnen we sneller actie ondernemen dan van thuis.'

'Dat gaf ons een zekere kalmte en discipline', gaat Zadorozhna verder. 'Het scheelde ook dat hulpdiensten en brandweer ons bijstonden om beslissingen te nemen. Met de oproerpolitie was afgesproken dat noch de demonstranten, noch zijzelf het museum binnen mochten. Achteraf gezien weet ik niet of onze aanwezigheid wat uitgemaakt had als het museum toch was aangevallen.'

Facebook

Elders in Kiev werd het Ukrainsky Dom, een historisch museum en voormalig Sovjet-museum, wél bestormd, omdat er Maidan-actievoerders overnachtten. Museummedewerkers plaatsten op een eigen Facebook-pagina voor het oog van hun internationale museumcollega's instructies – bijvoorbeeld hoe je nog veilig naar het museum kon lopen – en verslagjes: 'Het ondenkbare gebeurt. We zijn omringd door Maidan-activisten. De museumcollectie wordt gegijzeld. De situatie kan ieder moment escaleren. Ze forceren de deuren. Ze zijn al in het depot en breken kisten open.' 'Politie buiten – 15 graden onder nul – probeert met ijswaterkanonnen stenengooiers en plunderaars weg te spuiten.' 'Iedereen is geagiteerd. We vragen de mensen dringend de ruimtes te verlaten – 'het is hier namelijk een museum!' Ze zijn uiteindelijk weggegaan.' Ondertussen fungeert de Nationale Bibliotheek van het parlement als noodhospitaal.

'Het ondenkbare gebeurt. De museumcollectie wordt gegijzeld'

Terug in het Nationaal Museum vreesde Zadorozhna vooral de onstabiliteit. 'Daardoor werden we bang voor iedereen en niemand tegelijk. Wij lagen echt midden in

▲ Kruisvaarders-kasteel Krak des Chevaliers, kort na een bombardement door de Syrische luchtmacht.

de vuurlinie. Telkens dachten we dat het ergste voorbij was, maar dan kreeg de politie een baksteenregen en molotovcocktails over zich heen, die ze beantwoordde met lichte granaten. We wisten vaak niet wie wat tegen wie gebruikte. Bij een tijdelijk staakt-het-vuren waren we extra op onze hoede want dan gingen de demonstranten hun potje koken op rokerige noodfornuisjes onder onze ramen. Zulke situaties maakten ons hypernerveus. Af en toe klonk een schot. We lagen weliswaar vaak onder vuur, maar bedreigd zijn we nooit omdat we met beide partijen op goede voet wisten te blijven.'

Eén keer slechts werd een verantwoordelijke militair gestraft voor opzettelijke vernietiging van erfgoed

De directrice verzamelde op Facebook neutraliteitsverklaringen van 'het museum in conflictsituaties' met de eis dat élke partij de veiligheid van het erfgoed zou garanderen. Kateryna Chuyeva van het Khanenko Museum, ook in Kiev, bereidde zich ondertussen voor op een onmiddellijke Blue Shield-status - UNESCO-bescherming voor erfgoed - voor de musea in Oekraïne. Niet alleen om musea, kathedralen, kloosters en hun collecte beschermen, maar even zo goed Sovjet-erfgoed. 'Het plan voor een Blue Shield-afdeling bestond al langer, maar werd nu hoogst noodzakelijk', zegt Chuyveva een jaar later op een congres in Nederland. 'We zijn met Blue Shield begonnen in het heetst van de strijd. Om internationale steun te krijgen en te houden. Want: wat moesten we doen toen ze het historisch museum binnendrongen? Het was onduidelijk wat ze zochten. Achteraf bleken het ongeüniformeerde politieagenten te zijn die niet wisten dat ze in een museum inbraken.'

Tegen de Blue Shield-principes in trokken anti-Russische demonstranten Lenin-standbeelden om en sloegen sociaal-realistische sculpturen uit de Sovjet-tijd kapot. In de chaos werden iconen en bijbels uit kerken en kloosters gestolen die - gelukkig - kort daarna onderschept werden. Een jaar later - en nadat een passagiersvliegtuig met onschuldige wereldburgers aan boord werd neergeschoten - is de strijd geëscaleerd. In Oost-Oekraïne werden cultuur- en natuurmusea in Loehansk en Donetsk getroffen door bommen.

Krim

Het Amsterdamse Allard Pierson Museum zit tussen twee vuren nadat het Zuid-Oekraïense schiereiland Krim in maart 2014 onder Russisch gezag belandde. Eind 2013 leende het museum voor een expositie archeologische schatten van de Scythen, van oorsprong Iraanse ruiterstammen die tussen de 7de eeuw voor Christus en de 4de eeuw na Christus op de Krim woonden.

De Amsterdamse expositie kreeg stukken in bruikleen van een museum uit Moskou en twee uit Oekraïne: een uit Kiev en een van de Krim. Hun verstandhouding veranderde nadat de politieke situatie drastisch werd omgegooid. Ineens bevonden de musea zich in West-Oekraïne en de Russische Krim. Het museum uit Moskou betwistte nu ook het 'rechtmatig nationale eigendom' van de archeologische schatten. Er volgde een steeds hoger oplopend politiek steekspel, waarbij de Blue Shield-autoriteit tekortschoot.

Blauw schild

Het International Committee of the Blue Shield (ICBS), actief sinds 1996, is een soort Rode Kruis voor erfgoed. Het comité biedt - onpartijdig - praktische hulp aan getroffen erfgoed of beschermt dat preventief. Als internationaal kenteken markeert het blauw-witte schildje monumenten, musea en archeologische vindplaatsen die moeten worden gerespecteerd, net als transporten of schuilplaatsen van erfgoed. Blue Shield werkt alleen als een land zich verbindt aan de Convention and Protection of Cultural Property in Armed Conflict, die in 1954 in Den Haag werd aangenomen.

Ook België en Nederland kennen elk een Blue Shield-comité. Ze zetten wereldwijd archeologen, restauratoren, archivarissen en conservatoren in, en geven trainingen bij erfgoedrampen. Blue Shield-vertegenwoordigers zien erop toe dat legereenheden geen archeologische vindplaatsen betreden of brengen erfgoed uit beschadigde musea elders veilig onder. Verder komt Blue Shield in actie bij natuurrampen en calamiteiten. In 2009 stortte het Historisches Archiv der Stadt Köln in na ondergrondse werkzaamheden aan de metro. IJlings toegestroomde buitenlandse archivarissen en papierrestauratoren hielpen de plakkerige archiefstukken uit het puin te halen en schoon te spuiten, om ze daarna in plastic folie te vriesdrogen. Karl von Habsburg, nazaat van de Oostenrijks-Hongaarse keizerlijke familie, leidt momenteel het Internationale Blue Shield-comité.

Manus Brinkman, voormalig secretaris bij ICOM, de museumorganisatie van UNESCO, erkent dat verdragen in dit geval weinig uithalen. 'Het is een politieke kwestie geworden en daarover kunnen we geen afspraken maken. Uiteindelijk komt het erop neer partij te kiezen. We kunnen wel volhouden dat de voorwerpen terug moeten naar het museum van herkomst en dat het weinig uitmaakt wie daar de baas is ... maar hoe beoordelen we die situatie: is de nieuwe 'baas' een bezetter of niet? En dán gelden de afspraken. Als twee partijen de voorwerpen opeisen en het nog onduidelijk is wie 'gelijk' heeft, dan kunnen we ze onderbrengen volgens een internationale afspraak van de UNESCO. Maar ook dat zal op verzet stuiten.'

Zadorozhna ziet in Kiev andere bedreigingen. 'De Russen beloven aan de wereld zuinig te zijn op de cultuurschatten van de Krim. Intussen vestigen zich daar steeds meer Russen. De oorspronkelijke Oekraïense bewoners krijgen het 'advies' te verhuizen. Zo worden ze afgesneden van hun eigen erfgoed en verleden en omringd door vreemden! Die discussie, over het misvormen van culturele identiteit, moeten we internationaal voeren!'

Erfgoed of mensenlevens?

In Syrië ontwikkelde de aanslepende burgeroorlog zich tot een humanitaire ramp. Daarin is het onmogelijk kiezen tussen twee kwaden - de regeringstroepen en de rebellen - die elkaar ten koste van de bevolking bekampen. Die strijd wordt grotendeels gefinancierd met de opbrengst van archeologische schatten uit geplunderde musea en voorheen beschermde sites. Erfgoed is na wapens en drugs de meest gewilde smokkelwaar. In het Turkse Istanboel, in de wijk Aksaray, bestaat een levendige handel in mozaïeken, kleine beelden en gouden munten uit de Romeinse tijd. Die gaan voor tienduizenden dollars van de hand.

Alleen gaat het wel om Syrisch cultuurbezit. Ooit beschikte het land namelijk over een archeologische schatkamer met overblijfselen van vroegere Romeinse, Griekse, Koerdische, Perzische en islamitische beschavingen. Veel plunderobjecten liggen tijdelijk verborgen of ongeregistreerd in depots. Ook dorpelingen roven archeologische sites leeg, gedreven door armoede en de jarenlange burgeroorlog. Antiek goud smelten ze om, zodat ze de opgelegde jihadistische belastingen kunnen betalen. Als je archeologische schatten weghaalt van hun vindplaats verdwijnt ook het historische verhaal en de (cultuurlhistorische context.

In Syrië gaat die geschiedenis ook terug naar de tijd van de kruisvaarders in de 11de eeuw. Zonder schroom of strategisch doel bombardeerde de Syrische luchtmacht het eeuwenoude kruisvaarderskasteel Krak des Chevaliers nabij de stad Homs, erkend UNESCO-werelderfgoed. Het gekoesterde Romeinse stadje Palmyra en het moskeeën-complex van de Omajjaden in Aleppo volgden en werden zelfs grotendeels verwoest, blauw schild of niet. De middeleeuwse citadel van Aleppo is stukgeschoten en de Omajjaden-moskee raakte zo zwaar beschadigd dat de

▼ De Grote Moskee van Aleppo, vóór en na de beschietingen.

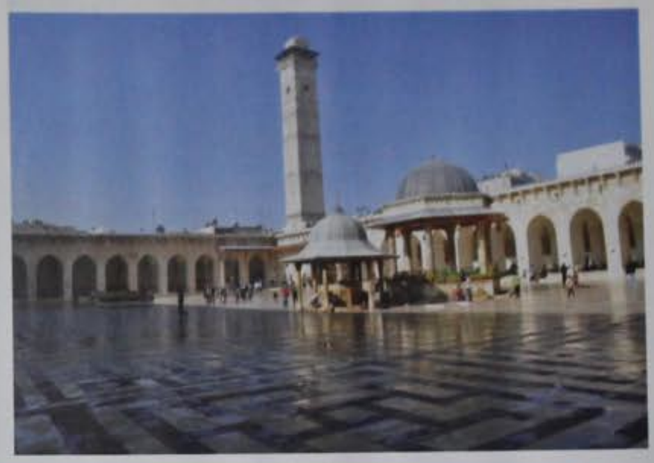

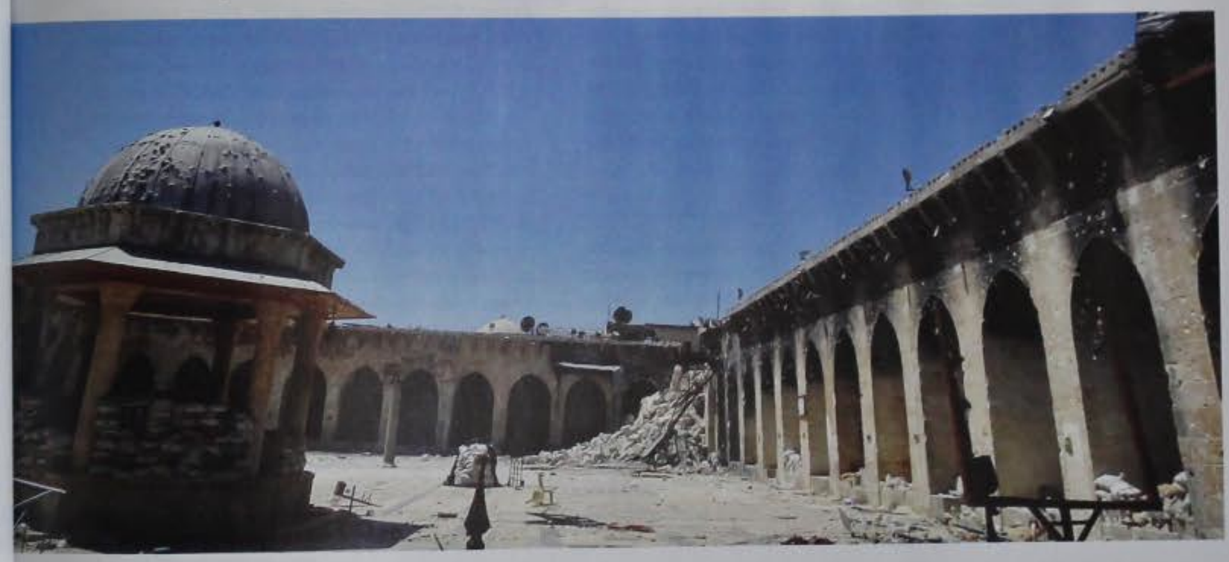

▲ Verbrande korans en manuscripten, bibliotheek Timboektoe, Mali.

minaret uit 1090 omviel. Eeuwenoude soeks (Arabische markten) in de binnenstad liggen na drie jaar burgeroorlog volledig in puin.

Database

Yvette Shamier, Nederlands-Syrisch linguïste en geboren in een dorpje bij de Krak des Chevaliers, verzuchtte op het congres dat buitenlands ingrijpen in de oorlog in Syrië al een gepasseerd station is. 'Laten we dan tenminste nog proberen de illegale handel te stoppen.' Erfgoedadviseur Louk de la Rive Box erkent dat ook Nederland daarbij niet brandschoon is. 'De haven van Rotterdam en de luchthaven Schiphol zijn geliefde doorvoerkanalen voor plunderkunst. Museumprofessionals moeten we nog beter opleiden en grotere, militaire verantwoordelijkheden durven te geven.' 'Militaire aanwezigheid kan plunderingen in oorlogssituaties inderdaad voorkomen', zegt ook Edwin Maes, reserveofficier cultureel erfgoed bij het Nederlands ministerie. Ook een erkende strafmaat is van het hoogste belang. Slechts één keer kon een verantwoordelijke gestraft worden voor opzettelijke vernietiging van erfgoed: de Montenegrijnse commandant Pavle Strugar. In 1992 gaf hij in Kroatië het bevel om de historische binnenstad van Dubrovnik, toen al erkend UNESCO-erfgoed, te verwoesten. De la Rive Box vindt verder dat bestaande databases met gestolen erfgoed opgewaardeerd en gestandaardiseerd moeten worden. Nu zijn er 125 te diverse en daarom vaak ineffectieve databanken. Een mogelijke oplossing is het Nederlandse collectiemanagementsysteem SOS ILAM (zie 'SOS-website').

Onkunde of onwil?

Hoewel Blue Shield inmiddels als zestig jaar bestaat, dient zich volgens De la Rive Box een nieuw probleem aan. 'Landen als Iran en Qatar beweren dat ze 'zich niet bewust zijn' van de Blue Shield-afspraken. Als regeringsleiders onwillig en strijders onkundig zijn, werkt het geloof in de kracht van de internationale gemeenschap niet meer. Wat staat ons te doen? Stille diplomatie, sancties of militair ingrijpen?'

'Cultuur is vaak juist een van de grondoorzaken van vernietiging', meent archeoloog en oud-militair Joris Kila, een van de handhavers van Blue Shield. Taliban-strijders bliezen in 2001 niet alleen de Boeddha's van Bamyan op, maar filmden dat ook om de wereld te choqueren. IS-strijders ruïneerden zowel christelijke kerken als sjiitische moskeeën, en vernielden de graftombes en eeuwenoude leemarchitectuur in Timboektoe, Mali.

Samuel Sidibé, directeur van het Musée national du Mali, ondervond dat erfgoedbeschermers in noodsituaties alleen staan. 'Het bewustzijn van het culturele erfgoed moet een vanzelfsprekend onderdeel worden van de lokale geschiedenis en het onderwijs.' In 2012 staken strijders in naam van de islam de bibliotheek van Timboektoe in brand, waar nota bene hun eigen historische korans bewaard werden. Inmiddels assisteert UNESCO de medewerkers bij de restauratie van de manuscripten.

Is alle erfgoed van waarde weerloos? Niet per se. Door sociale media krijgen we snel vernield erfgoed en geplunderde musea te zien – in Egypte, Afghanistan, Irak ... Zo kunnen we actie ondernemen om erger te voorkomen. Maar diezelfde sociale media tonen ons ook vluchtelingen en oorlogsslachtoffers. Dat schrijnt, want waarom zou je je druk maken over kapotgeschoten erfgoed als er duizenden mensenlevens op het spel staan? Kila noemt dat een valse tegenstelling. 'Alsof het een het ander uitsluit. Elk zijn taak: we gaan toch ook niet enkel voedsel uitdelen, en huisvesting als tweederangs beschouwen?' ■

SOS-website

Er bestaan momenteel 125 databanken voor gestolen erfgoed. Maar die zijn zeer divers en daardoor niet heel doeltreffend. Nederlanders ontwikkelden daarom het collectiemanagementsysteem SOS ILAM. Dat systeem registreert diefstallen en brengt erg snel verslag uit. SOS ILAM werd aanvankelijk ontwikkeld voor kleine, diefstalgevoelige Zuid-Amerikaanse kerken en kerkschatten. De lokale *padre* voert foto's en basisgegevens – offline – in en zet de collectie later, als er verbinding met het internet is, in de cloud. Als een object vermist is, kunnen speurders de opgeslagen database meteen doorzoeken. Zonder de tijdrovende, verplichte aangifte bij Interpol komen de objecten wereldwijd terecht op een SOS-website met 'verdachte' goederen die handelaars kunnen raadplegen. De gestolen objecten blijven daar staan tot ze zijn gevonden en geïdentificeerd.